

Katarzyna Dembicz *

PROBLEMY DEMOGRAFICZNE KUBY PRZEZ PRYZMAT STARZENIA SIĘ LUDNOŚCI¹

Cuba's demographic problems and the aging process

Streszczenie

W niniejszym artykule przedstawiony został aktualny stan demograficzny Kuby, a także koszty procesu starzenia społeczeństwa kubańskiego. Podjęta została próba oceny działań rządowych w tej sferze.

Słowa kluczowe: Kuba, starzenie się ludności, demografia.

Summary

In this article we present the current state of Cuba's demography and the costs of an aging society. We will attempt to evaluate government action in this area.

Keywords: Cuba, aging of the population, demography.

Znaczna część naszego globu stawia czoła procesowi starzenia się. Poszczególne państwa formułują i realizują, w bliższej bądź dalszej perspektywie, działania, które przygotowują kraje na głębokie zmiany we wszystkich sferach życia. W sferze ekonomicznej proces starzenia się wpływa na wzrost gospodarczy, oszczędności, inwestycje, konsumpcję, rynek pracy, emerytury, podatki i transfery międzypokoleniowe. Na płaszczyźnie społecznej ma wpływ na strukturę i jakość współżycia w rodzinie, popyt na rynku mieszkaniowym, trendy w migracji, zachorowalność i zakres usług medycznych. W sferze politycznej może wpływać na zachowania polityczne (CEPAL, 2011).

Jedenaście milionów sto sześćdziesiąt trzy tysiące to wartość, jaką podało, w połowie 2012 roku, Narodowe Biuro Statystyczne Kuby (Oficina Nacional de Estadísticas – ONE) odpowiadającą aktualnej liczbie mieszkańców kraju, bazując na przeprowadzonym w 2011 roku spisie powszechnym ludności. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie fakt, że od ponad dwóch dekad liczba ludności Kuby oscyluje w granicach 11 milionów z tendencją spadkową od 2004 roku². Jednocześnie zjawisku temu towarzyszy wysoka emigracja, spadek dzietności i rosnąca oczekiwana długość trwania życia. Te elementy przyczyniają się bezpośrednio do wzrostu odsetka osób powyżej 60 roku życia w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców kraju, czyli starzenia się ludności³. Dla Kuby, zjawisko to stało się faktem, który oficjalnie uznany został w 2011 roku

* Dr Katarzyna Dembicz – adiunkt, pracownik naukowo-dydaktyczny CESLA UW.

¹ Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego „*Quo vadis Kuba? Implikacje dla Europy i Polski*” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki UMO-2011/01/B/HS4/03233.

² W 1990 roku Kuba liczyła 10 662 000 mieszkańców.

³ Do grupy osób w starszym wieku zalicza się najczęściej te powyżej 60 lub 65 lat, bądź wprowadza się odrębny próg dla mężczyzn – wiek 65 lat, a dla kobiet – 60 lat. W opracowaniach ONZ stosuje się dla kobiet i mężczyzn wiek jednolity – 65 lat. Na Kubie i pozostałych krajach Ameryki Łacińskiej ten próg wynosi dla obydwu płci 60 lat.

podczas VI Zjazdu Komunistycznej Partii Kuby za priorytetowy temat przy formowaniu polityk społeczno-gospodarczych kraju.

W niniejszym artykule przedstawiony zostanie obecny stan demograficzny Kuby i koszty procesu starzenia społeczeństwa kubańskiego, a także podjęta zostanie próba oceny działań rządowych w tej sferze. Aktualnie istnieją różnorodne wskaźniki, dzięki którym możemy spojrzeć z odmiennych perspektyw na zjawisko starzenia się i lepiej poznać jego konsekwencje. Do podstawowych, użytych w bieżącej analizie należą:

- współczynnik starości demograficznej⁴;
- wskaźnik starości (bądź starzenia się)⁵;
- współczynnik obciążenia demograficznego⁶;
- średni wiek⁷.

Na tle państw Ameryki Łacińskiej ludność Kuby jest najszybciej starzejącym się społeczeństwem, chociaż nie jest ono osamotnione w tym procesie. Barbados charakteryzuje się podobnym tempem, a do tradycyjnie uznawanych za kraje starzejące się należą w regionie Argentyna i Urugwaj. Warto również dodać, iż kraj o największym potencjale demograficznym w regionie, czyli Brazylia, przejawia pierwsze symptomy wskazujące, iż w najbliższych trzech-czterech dekadach to zjawisko będzie również jej dotyczyć.

Z danych zawartych w tabeli numer 1, przedstawiającej stosunek liczby ludności powyżej 60 roku życia do ludności między 0-14 lat wynika, że za niecałą dekadę na jednego nastolatka przypadać będzie półtorej osoby w starszym wieku. W żadnym z państw kontynentalnych Ameryki Łacińskiej w najbliższym czasie nie będzie miało miejsca takie zjawisko. Kraje, które jeszcze pół wieku temu posiadały o wiele wyższe wskaźniki starości niż Kuba, dzisiaj wyhamowały. Kuba postępuje w procesie starzenia i jeśli go nie okiełzna, skutki społeczne, finansowe i ogólnie gospodarcze mogą być tragiczne. Jakie już w tej chwili są obserwowane, co się do tego stanu przyczyniło i jak reaguje państwo, postaram się wyjaśnić w następnych akapitach.

⁴ *Rate demographic index*; relacja liczby ludności w starszym wieku do ogólnej liczby ludności wybranego obszaru; w przypadku Ameryki Łacińskiej (również Kuby) są to osoby powyżej 60 roku życia, natomiast w przypadku Europy, grupa ta zawęża się do osób powyżej 65 roku życia. Ma to wy tłumaczenie w wieku emerytalnym, który obowiązuje w większości państw Ameryki Łacińskiej.

⁵ *Ageing ratio*; relacja liczby ludności w wieku 60 lub 65 lat i więcej do liczby dzieci i młodzieży do lat 19. Dla Ameryki Łacińskiej jest to relacja ludności powyżej 60 roku życia do ludności między 0-14 lat wyrażona w procentach.

⁶ *Age dependency ratio*; stosunek liczby osób w wieku nieprodukcyjnym, czyli gdy są one nieaktywne lub bierne zawodowo (liczba dzieci w wieku 0-14 lat, liczba osób w wieku 60 lub 65 lat i więcej) do liczby osób będących w wieku produkcyjnym (liczba osób w wieku 15-59 lub 64 lat).

⁷ *Mean age*; przeciętny wiek określonej populacji liczony za pomocą średniej arytmetycznej.

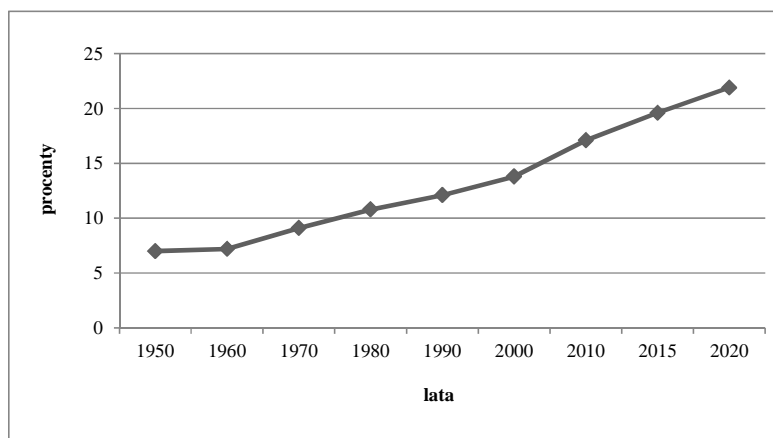
TABELA 1: EWOLUCJA WSKAŹNIKA STAROŚCI NA KUBIE I W WYBRANYCH KRAJACH AMERYKI ŁACIŃSKIEJ, W LATACH 1950-2015 (%)

Kraj	1950	1970	1990	2000	2010	2015	2020
Kuba	19,1	24,1	52,1	64,0	98,8	125,1	152,1
Argentyna	23,1	36,8	42,5	48,6	58,9	65,2	71,3
Brazylia	11,7	13,6	19,4	27,5	39,9	52,1	69,1
Meksyk	12,6	11,9	16,8	22,5	33,1	42,2	53,5
Urugwaj	42,3	46,4	63,5	70,7	82,0	89,5	98,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CEPAL: *Observatorio demográfico* no. 12, CEPAL, 2011.

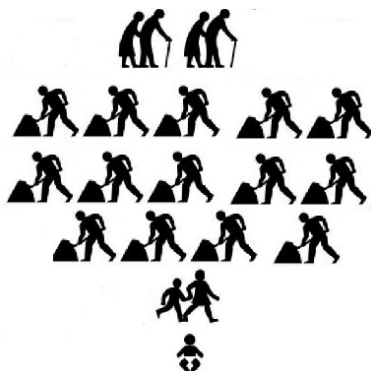
W chwili obecnej na Kubie na jedną osobę w wieku 0-14 lat przypada nieco ponad jedna osoba w wieku poprodukcyjnym. W niedługim czasie (2020 rok) proporcja ta zwiększy się o 50%, co zmieni w sposób diametralny układ struktury wiekowej tego kraju. Jeszcze wyraźniej tę dynamikę widać obserwując zmiany w udziale osób powyżej 60 roku życia w ogólnej liczbie mieszkańców kraju. W 1970 roku współczynnik starości demograficznej wyniósł nieco ponad 9%, w 1990 r. – 12%, dla 2010 r. jest to 17,1%, co oznacza, że w ciągu czterech dekad zwiększył się prawie dwukrotnie udział tej grupy w społeczeństwie kubańskim. Na koniec 2008 roku liczba osób powyżej 60 lat wyniosła 1,91 miliona.

WYKRES 1: EWOLUCJA WSPÓŁCZYNNIKA STAROŚCI DEMOGRAFICZNEJ NA KUBIE W LATACH 1950-2020



Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych CEPAL, *Observatorio demográfico* no. 12, CEPAL, 2011.

RYS. 1. PIRAMIDA DEMOGRAFICZNA KUBY (2010 ROK)



Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CEPAL i ONE.

chodzą, a koszty utrzymania tej grupy wzrosną znacząco. Jednocześnie różnice przestrzenne wpłyną na intensywność wewnętrznych migracji zarobkowych, a te wymuszą, i już wymuszają, zmiany w regulacjach wewnętrznych dotyczących przemieszczania się i osiedlania mieszkańców Kuby. W 2011 roku złagodzone normy dotyczące wewnętrznych migracji i możliwości osiedlania się w Hawanie, które obowiązywały od 1997 roku.

Zmiany w średniej wieku ludności Kuby również odzwierciedlają transformację demograficzną. Kuba już dawno przestała charakteryzować się młodym społeczeństwem. W 1950 roku średnia wieku społeczeństwa kubańskiego wyniosła 22,3 lat, w 1990 – 27,7, a w 2010 – 38,5. W 2015 roku przekroczy 41 lat. Nie jest to jednak wartość jednakowa dla obu płci – różnica między nimi sięga dwóch lat. Wśród kobiet średnia wieku jest wyższa i wyniosła w 2010 roku 39,3. Podobnie jak w przypadku współczynnika starości, przestrzenne rozmieszczenie średniej wieku nie jest równomierne. Najwyższymi wartościami charakteryzuje się centralna Kuba i miasto Hawana, a najniższymi wschodnia część kraju i wyspa Isla de la Juventud⁹.

Powodów tak szybko rosnącej średniej wieku należy upatrywać, między innymi, w zwiększającej się liczbie osób powyżej 80 roku życia i wydłużającej się przeciętnej długości trwania życia dla osób powyżej 60 lat, która dla obu płci wynosi aktualnie 23 lata i 2 miesiące. W 2015 roku udział osób powyżej 80 lat w społeczeństwie kubańskim wyniesie aż 3,6%, to prawie 400 tysięcy osób.

Wzrost znaczenia osób starszych w społeczeństwie kubańskim uwidacznia się również we współczynniku obciążenia demograficznego. Według ONE, w 2010 roku,

⁸ *Envejecimiento poblacional. Cuba y sus territorios 2010*, ONE, La Habana 2011.

⁹ *Ibidem*.

jego wartość dla całego kraju wyniosła 54% i wzrastać będzie dynamicznie w kolejnych latach, osiągając w 2030 roku 81,5%. Również w tym przypadku dysproporcje przestrzenne są znaczne. Centralne prowincje posiadają prawie 60% obciążenie demograficzne. Oznacza to, że na każde dwie osoby w wieku produkcyjnym przypada w skali kraju jedna osoba w wieku nieprodukcyjnym (czyli do 15. roku życia i powyżej 60 lat), a za niespełna dwie dekady stosunek ten bliski będzie 1:1 (Patrz rys. 1).

Taka sytuacja jest wynikiem polityk społecznych i ekonomicznych rządu Kuby, a także zmian kulturowych, które wpłynęły bezpośrednio na wielkość migracji, dzietność i oczekiwaną dalszą długość trwania życia. Analizując ewolucję tego ostatniego elementu, należy podkreślić, że na Kubie zaszły bardzo pozytywne zmiany. Powszechny dostęp do opieki zdrowotnej, jej nieodpłatność, a także poprawa warunków higienicznych na wsi doprowadziła do tego, że między 1950 a 2010 rokiem trwanie życia w momencie urodzenia wydłużyło się o 20 lat, osiągając wartość 79,2. Cały czas jednak utrzymuje się prawie czteroletnia różnica między mężczyznami a kobietami, na korzyść tych ostatnich.

TABELA 2: MIGRACJE, DZIETNOŚĆ I OCZEKIWANA DŁUGOŚĆ TRWANIA ŻYCIA NA KUBIE W LATACH 1950-2025.

Wskaźniki	1950-55	1960-65	1970-75	1980-85	1990-95	2010-15	2020-25
Dzietność ¹⁰	4,15	4,68	3,60	1,85	1,65	1,50	1,53
Oczekiwana długość życia	59,4	65,4	71,0	74,3	74,8	79,2	80,1
Saldo migracji	-1,0	-5,4	-4,2	-5,2	-2,1	-2,5	-1,1

Zródło: opracowanie własne na podstawie danych: CEPAL Statistical Yearbook i danych ONE zawartych w raporcie ONE *El envejecimiento de la población. Cuba...*

Do oczekiwanych przemian, ale o negatywnych skutkach zaliczyć należy spadek urodzeń, która to wartość od 1978 roku nie gwarantuje na Kubie zastępowalności pokoleń. W chwili obecnej dzietność utrzymuje się na poziomie półtora dziecka na kobietę. Jednocześnie zaledwie połowa z urodzonych dzieci to dziewczynki.

Kryzys demograficzny Kuby ostatnich dwóch dekad pogłębia silna emigracja, która dotyczy w znacznej mierze osób w wieku produkcyjnym i rozrodczym. Liczba osób emigrujących z Kuby waha się od 20 do 35 tysięcy rocznie. Nie jest to jednak tendencja o stałych wartościach. Zaburzona została do tej pory czterema falami emigracyjnymi, w wyniku których dochodziło do emigracji dziesiątek tysięcy osób w ciągu kilku miesięcy (np. podczas tzw. Exodusu z Mariel w 1980 roku wyjechało z Kuby 125 000

¹⁰ Dzietność wylicza się na podstawie badania reprezentacyjnego: a) liczby dzieci żywo urodzonych przez kobietę, która ukończyła proces prokreacyjny (tj. kobieta w wieku 50 lat i więcej), b) liczby żywo urodzonych dzieci i liczby planowanych urodzeń przez kobietę w wieku 15-49 lat.

osób), tworząc w ten sposób „wyrwy demograficzne” w konkretnych grupach wiekowych i zawodowych.

W 2008 roku ludność wyspy w wieku produkcyjnym wyniosła 6 726 000, co stanowiło ok. 60% ogólnej liczby mieszkańców kraju. Niepokojący jest fakt, że grupa ta zmniejsza się i starzeje z roku na rok. W 2008 roku, ponad 70% tych osób liczyło więcej niż 30 lat, a jeszcze w 2000 roku stanowiły one 67%. Przewiduje się, że od 2018 roku więcej osób przechodzić będzie na emeryturę niż zasilać rynek pracy (Mesa-Lago C., 2008).

Pogłębiający się kryzys demograficzny na Kubie doczekał się reakcji rządu. Konsekwentnie, od momentu przejęcia w 2006 roku władzy przez Raula Castro, formowane są polityki idące w kierunku uodpornienia gospodarki Kuby na zachodzące przemiany demograficzne a także poprawę sytuacji osób w tzw. „trzecim wieku”.

Pierwszym ważnym posunięciem było wprowadzenie od 2009 roku reformy systemu emerytalnego, który zakłada między innymi podniesienie wieku emerytalnego dla kobiet do 60. roku życia (poprzednio 55) i dla mężczyzn do 65. roku życia (poprzednio 60). Aby uniknąć negatywnych w skutkach odczuć społecznych, zmiany te wprowadzane są stopniowo, a próg wieku emerytalnego podwyższany jest o sześć miesięcy w każdym następnym roku. Szacuje się, że takie posunięcie da oszczędności, w ciągu najbliższych 10 lat, w wysokości 4,2 miliarda pesos kubańskich¹¹ (García Quiñones, Alfonso de Armas, 2010, s. 6). Jednocześnie chcąc zmniejszyć obciążenia wynikające z obowiązku wypłaty emerytur pracownikom sektora publicznego, który do niedawna prawie w 100 procentach tworzył rynek pracy na Kubie, zaczęto redukcję stanowisk publicznych zachęcając równocześnie do samozatrudniania się i tworzenia mikroprzedsiębiorstw. W ramach nieśmiałych zmian gospodarczych, mających na celu zwiększenie udziału sektora prywatnego w gospodarce kraju, w ciągu ostatnich trzech lat pracę w sektorze państwowym straciło około 300 000 osób, a zatrudniło się w sektorze prywatnym około 380 000. Liczby te pokazują nie tylko wzrost udziału sektora prywatnego, ale przede wszystkim wielkość szarej strefy, której istnienie do tej pory negowano na Kubie, a dzięki tym zabiegom jej znaczenie, można przypuszczać, zmniejsza się. Zabiegi te, chociaż niewielkie, z pewnością ulżą ciągle „opiekunczemu” państwu kubańskiemu.

Innym posunięciem, mającym pośrednio wpłynąć na rynek pracy, jest reforma prawa migracyjnego, które obowiązuje od 14 stycznia 2013 roku i nie tylko łagodzi warunki wyjazdu obywateli Kuby, ale również przyjazdu dla tych Kubańczyków, którzy do tej pory nie mieli prawa wjazdu na wyspę. Wydłużenie możliwości pobytu za granicą obywatelom Kuby do 24 miesięcy i zniesienie obowiązku występowania o pozwolenie na wyjazd i przedstawiania zaproszenia z pewnością spowoduje większą mobilność, w tym również aktywność gospodarczą. Już dziś wielu Kubańczyków pracuje po kilka miesięcy w roku w Europie i ościennych krajach latynoamerykańskich, żeby potem wrócić na Kubę i zainwestować zarobione pieniądze we własnym kraju. Rząd kubański

¹¹ Według kursu oficjalnego oszczędności te w euro wyniosą około 200 mln.

ma podobne oczekiwania wobec diaspory. Możliwe jest, że również dzięki zmianom w gospodarce będzie chciała zainwestować w kraju pochodzenia albo przynajmniej częściej przyjeżdżać, pozostawiając zarobione pieniądze na miejscu.

Pomimo tych modyfikacji w skali makro, zastanawiający jest fakt, że niewiele zostało sformułowanych planów, mających na celu zachęcenie kobiet kubańskich do posiadania większej liczby dzieci. Bieżące kroki skierowane zostały w znacznej mierze ku najstarszym osobom, celem poprawy ich warunków życia w tym, mieszkaniowych, zdrowotnych i ekonomicznych. Biorąc pod uwagę sytuację na Kubie, nie jest to błędna polityka. W czasie ostatnich dziesięcioleci rodzina kubańska przeszła głęboką transformację. Zmniejszyła się liczba osób tworzących gospodarstwo domowe z 4,9 w 1953 roku do 3,2 w 2002 roku. Co trzecia osoba w rodzinie jest osobą starszą, powyżej 60. roku życia. Na 3,2 osób w rodzinie przypada 1,35 osoby starszej. W przeciwieństwie do pozostałych krajów Ameryki Łacińskiej, Kuba posiada najwyższy odsetek udziału rodzin dużych (aż 32% w 2002 r.) w ogólnej ich liczbie i rosnący udział rodzin jednoosobowych (w 2002 roku 13,8%). Wynika to nie tylko z permanentnego deficytu mieszkaniowego, ale również z przekonania, iż najlepszym miejscem do opieki nad osobami starszymi jest dom rodzinny. Większość osób starszych żyje obecnie w ramach rodzin dużych (wielopokoleniowych bądź złożonych) albo samodzielnie. Liczba tych ostatnich niepokojąco wzrasta, w 2009 roku wyniosła 104 000. Rząd kubański stara się łagodzić skutki tego zjawiska, tworząc programy opieki ambulatoryjnej i szpitalnej dla osób starszych, kształcąc geriatrów, organizując uniwersytety trzeciego wieku (między 2002 a 2009 rokiem skorzystało z nich 50 000 osób), tworząc domy pobytu dziennego (korzysta z nich prawie 800 tys. osób), jak i zwiększając liczbę domów całodobowej opieki dla seniorów. Liczba korzystających z tych ostatnich w 2008 roku wyniosła jednak zaledwie 7,5 tys. osób (García Quiñones, Alfonso de Armas, 2010).

Procesowi starzenia się społeczeństwa na Kubie towarzyszy tendencja do opóźniania przez dzieci opuszczenia domu rodziców i kontynuowania wspólnego mieszkania z nimi, nawet po zawarciu małżeństwa. Jak wynika z przeprowadzonych badań, podczas ostatniego spisu ludności, taka sytuacja często zaburza relacje między małżonkami. Kobieta, mając perspektywę opieki nad rodzicami albo teściami odkłada w czasie urodzenie pierwszego dziecka i bardzo często rezygnuje z posiadania drugiego. Jeśli dodamy do tego problemy ekonomiczne kraju, które limitują dostęp mieszkańcom Kuby do podstawowych artykułów spożywczych i dziecięcych, wydaje się, że mamy do czynienia z sytuacją trudną do rozwiązania, żeby nie powiedzieć „błędym kołem”.

Perspektywa utrzymania się dotychczasowych tendencji w procesie starzenia się ludności Kuby, przy braku zdecydowanych działań na rzecz zwiększenia dzietności oraz wyłączne bazowanie na zabiegach w skali makroekonomicznej, może doprowadzić do sytuacji, w której Kuba nie będzie dysponowała w najbliższej przyszłości wystarczającym potencjałem ludzkim, aby móc przeprowadzić jakiegokolwiek zmiany gospodarcze i móc rozwijać się pod względem społecznym i gospodarczym. Czy taka wizja jest już obecna wśród warstw rządzących? Można przypuszczać, że tak. Wychowane w liberalnym podejściu do kwestii rodziny i aborcji społeczeństwo z pewnością źle by przyjęło

jakiegokolwiek propozycje zwiększenia kontroli w tej sferze życia rodzinnego, w tym urodzeń. Aborcja została prawnie dopuszczona na Kubie w 1936 roku i konsekwentnie prawo aborcyjne było liberalizowane. Aktualnie prawo do aborcji do 10 tygodnia ciąży posiada każda Kubanka, niezależnie od powodów, jakimi się kieruje. Pomimo dostępu do niektórych środków antykoncepcyjnych, subwencjonowanych w dużym stopniu przez państwo, utrzymuje się wysoki poziom sztucznych poronień. W 2009 roku przeprowadzono 84 687 operacji, co stanowiło 26,3%o wszystkich kobiet w wieku rozrodczym. Pomimo że liczba aborcji spadła dwukrotnie w porównaniu z 1986 rokiem, to fakt ten nie wynika ze wzrostu świadomości zdrowotnej, lecz z zastąpienia tej metody innymi, mniej inwazyjnymi, jak regulacja miesiączki poprzez aspirację macicy czy też użycie pigułki wczesnoporonnej (Heredero L., 2011).

Być może wzięcie pod uwagę tego elementu jest powodem takich, a nie innych prób radzenia sobie z problemem starzenia się ludności na Kubie. Czy zmiany makroekonomiczne i powolne otwieranie granic wyspy przyniesie oczekiwane przez rząd skutki? Trudno w tej chwili odpowiedzieć na to pytanie.

Bibliografia

- Collazo Ramos, Milagros Isabel; Calero Ricardo, Jorge Luis, Rodríguez Cabrera, Aida Leonor (2010), „Necesidades, realidades y posibilidades del sistema de salud cubano para su enfrentamiento al envejecimiento poblacional”, w: *Revista Cubana Salud Pública* v.36 n.2, Ciudad de La Habana Mayo-junio 2010, www.scielo.org (data dostępu: grudzień 2012).
- Dembicz, Katarzyna (2011), „Wyspy starości na morzu demograficznym Ameryki Łacińskiej”, w: *Współczesne problemy demograficzne w dobie globalizacji – aspekty pozytywne i negatywne*, *Studia Ekonomiczne* nr 95, red. Maria Balcerowicz-Szkutnik, Wyd. UE, Katowice, ss. 219-227.
- Długosz, Zbigniew; Kurek, Sławomir (2005), „Starzenie się ludności w Polsce na tle regionów Unii Europejskiej”, w *Konspekt* 4/2005, Kraków (wersja on-line: <http://www.up.krakow.pl/konspekt/24/index.html>).
- El envejecimiento de la población. Cuba y sus territorios 2010* (2011), ONE – Oficina Nacional de Estadísticas/Centro de Estudios de Población y Desarrollo – CEPDE, La Habana.
- Envejecimiento poblacional* (2011), Observatorio demográfico no. 12, CEPAL, Santiago de Chile.
- Herdero, Liliet (2011) „Cuba: cuando el aborto es una alternativa al método anticonceptivo” w *BBC Mundo*, http://www.bbc.co.uk/mundo/noticias/2011/03/110119_cuba_aborto_salud_lh.shtml (dostęp: grudzień 2012).
- Mesa-Lago, Carmelo (2008), „Envejecimiento y pensiones en Cuba: la carga creciente”, w *Nueva Sociedad*, No 216, julio-agosto de 2008, ss. 123-133.
- García Quiñones, Rolando; Alfonso de Armas, Marisol (2010), *Envejecimiento, políticas sociales y sectoriales en Cuba*, CELADE, <http://www.cepal.org/celade/noticias/paginas/3/40-183/RolandoGarc%C3%ADapdf.pdf> (data dostępu: grudzień 2012).